

הַמֶּלֶךְ תְּמַלֵּךְ עָלֵינוּ אִם מְשׁוּל תְּמַשֵּׁל בָּנוּ – הִישׁ מֶלֶךְ בְּלֹא עֵם?

א. אם אין עם – אין מלך

רבי אברהם אבן עזרא (ברא' לז, ח) פירש:

”המלוך תמלוך... או משול תמשול –

אנחנו נשימך מלך¹, או אתה תמשול בנו בחזקה”:

בעקבותיו הלכו רבים², ביניהם המלבי”ם על אתר:

ויש הבדל בין מלך ובין מושל, שהמלך הוא הנבחר בבחירת העם וברצונם³, והמושל הוא ביד חזקה.

שיטה זו, הסוברת שגם מלוכה תלויה בעם, מתאימה לדברי הרמב”ן בספר הויכוח⁴:

והראיה לדברי שכבר היו ימים רבים קודם ישו שבטלה המלכות מיהודה ולא מישראל, וימים רבים בטלה המלכות גם מישראל וגם מיהודה.

שהרי בשבעים שנה שגלו לבבל לא היה ליהודה ולא לישראל מלכות כלל. ובבית שני לא מלך ביהודה רק זרובבל ובניו ימים במספר, ועמדו אחר כן ש”פ שנה עד החרבן שמלכו הכהנים מבני חשמונאי ועבדיהם.

וכ”ש כשהעם בגלות, שאם אין עם – אין מלך. ע”כ.

רבנו בחיי מבית מדרשו של הרמב”ן התבטא בצורה דומה: “אין מלך בלא עם”⁵.

הרי שקיום מלך או קיום מלוכה מותנה בקיום עם.

ב. אמירה הפוכה בתהילה לדוד ובפיוט 'אדון עולם'

קיים קושי ממשי בהבנה זו. שהרי בתהילה לדוד (תהלים קמה, יג) נאמר:

מְלֻכּוֹתַי מְלֻכּוֹת כָּל-עֲלָמִים וּמְשַׁלְתֶּיךָ בְּכָל-דָּוָר וְדָר:

ופירש הרד”ק: “כל עולמים” – רוצה לומר: כל הזמנים⁶.

¹ עדה”פ “אשימה עלי מלך”; “שום תשים עליך מלך” (דברים יז, יז-יט).
² וכן הובא בשם הגר”א (ביאורי הגר”א ישעיהו א, כד): “ההפרש בין מלך ומושל, מלך הוא כשהעם ממליכים אותו מרצונם, ומושל הוא בחזקה שלא ברצון העם. כמו שפרשנו בפסוק המלך תמלך עלינו אם משול תמשל בנו.”
³ צ”ע מיחזקאל כ, לג: “...אם לא בְּיַד חֲזָקָה וּבְזָרוּעַ נְטוּיָה וּבְחֶסֶק שְׁפֹכָה אֶמְלֹךְ עֲלֵיכֶם.”
⁴ ספר הויכוח (מלחמות ה’) סוף פסקה יב (מהדורת מוה”ק, ירושלים תשכ”ג), בהוכיחו את אי רציפות מלכות ישראל בימי בית שני:
⁵ רבנו בחיי על התורה, במדבר, פתיחה לפרשת בלק; כתבי רבנו בחיי, כד הקמח, ראש השנה (ב), ד”ה ועוד במצוה זו רמז למלכותו; רבנו בחיי על התורה, בראשית, וישב לח, ל. וראה להלן פרק ה.
⁶ רדק על אתר; “עולמים בלשון מקרא הם זמנים ולא מקומות” (עמוס חכם על אתר); ראה גם רד”ק תהלים עז, ו; עז, ח.

הוי אומר: מלכותו של הקב"ה קיימת בכל הזמנים, עבר, הווה ועתיד, כולל הזמנים שקדמו לבריאת העולם ולבריאת האדם.

הרי שיש מלך בלא עם!

לעומת זאת מושל או ממשלה, משמעותם משילות על אחרים. לכך אמר הכתוב: וממשלתך - בכל דור ודור. אין ממשלה בהעדר אחרים כפופים. אך מלוכה - יש ויש.

הדברים מפורשים עוד יותר בפיוט העתיק ארון עולם⁷:

אַדוֹן עוֹלָם אֲשֶׁר מֶלֶךְ, בְּטָרֵם כָּל יַצִּיר נִבְרָא.

לַעֲת נַעֲשֶׂה בְּחַפְצוֹ כָּל, אַזִּי מֶלֶךְ שְׁמוֹ נִקְרָא.

וְאַחֲרֵי כִּכְלוֹת הַכֹּל, לְבַדּוֹ יִמְלֹךְ נוֹרָא.

הרי שמלוכת ה' איננה תלויה בעם ואינה תלויה בדבר. שהרי היא קיימת גם "בטרם כל יציר נברא" וגם "אחרי ככלות הכל". רק קריאת שם היא תלויה הקוראים. לכן רק אחרי הבריאה - לעת נעשה בחפצו כל - אזי מלך שמו נקרא⁸. אך עצם מלכותו יתב' אינה תלויה בדבר.

ג. הפתרון: לא כמלכות בשר ודם מלכות הקב"ה⁹

מלך בשר ודם נזקק לעם בשני דברים עיקריים.

הראשון: לעצם המלכותו, המלכה שכרוכה בויתור בני העם על חלק מחירויותיהם האישיות, בדרך כלל כתמורה להגדלת הביטחון האישי של העם, וההגנה עליו מפני אויב¹⁰.

השני: כדי לאייש את צבאו, שבעזרתו הוא נלחם באוייבים.

הרי שמהותה של מלכות בשר ודם היא בשליטת המלך על צבאו ועל עמו.

⁷ רבי משה מאט מפרעמיסלא, תלמיד המהרש"ל, ציין את חשיבותו של הפיוט בספרו מטה משה (לונדון תשי"ח), חלק א, לא: "כָּל מִי שֶׁמְכַוֵּן בְּעֵת הַתְּחִלַּת אֲדוֹן עוֹלָם - כֶּתֵב רַבִּי יְהוֹנָה הַחֲסִיד וְרַב הַאִי גָאוֹן וְרַב שְׁרִירָא גָאוֹן - עָרַב אֲנִי בְּדַבְרֵי שְׁתַּפְּלוֹתוֹ נִשְׁמַעַת, וְאִין שְׁטוֹן מְקַטְרֵג עַל תְּפִלְתּוֹ, וְאִין לוֹ שְׁטוֹן וּפְגַע רַע בְּרֹאשׁ הַשָּׁנָה יוֹם הַכַּפּוּרִים בְּתַפְּלוֹתוֹ, וְאוֹיְבוֹ נוֹפְלִים לְפָנָיו, וְיֵשׁ אוֹמְרִים אֵף יִצְרָר הָרַע מִשְׁלִים אִיתּוֹ".

ראה בהגהת באר מרדכי (הרב מרדכי חנוך קאנבלאוויטש) על המטה משה שם: "מה שאומר המחבר על אודות ארון עולם בשם רב האי ורב שרירא גאון קשה להבין. כי אפילו המחברים שמקדימים את השיר הזה לזמן מאד מוקדם, מייחסים אותו לרשב"ג, אבל ר' שלמה בן גבירול נולד לאחר פטירת רב האי ורב שרירא בנו [?]. אבל רוב כותבי תולדת התפילה אומרים השיר הזה חובר אחר האלף החמישי, ובעל "אוצר התפילות" מעיר שבסידור כ"י על קלף מן ה' אלפים ס"ו, אינו נזכר זה השיר. ואומר על דברי "מטה משה" אם קבלה היא נקבל. ע"כ.

"המקובלים כתבו שהאר"י ז"ל, אף שלא אמר פיוטים שלא על דרך האמת, מכל מקום אמר הפיוט הזה. (סידור צלותא דאברהם לרבי אברהם לנדא מטשכנוב - אבי שושלת חסידות סטריקוב, תפילת שחרית, עמ' לא, בעמק ברכה לנכדו רמח"ח לנדא)

⁸ וכן דייק בפירוש הגר"א למשלי כז, כז:

"שעל כל הארץ יקרא [ה'] מלך, כאשר יקבלו כל הארץ עול מלכותו עליהם".

⁹ ראה רבנו יונה על הרי"ף, ברכות דף לו, א מדפי הרי"ף, ד"ה ואידי: "ובברכת בונה ירושלים אין להזכירו [את מלכות ה'], שאם היה מזכירו ביחד [מלכות ה' עם מלכות בית דוד] היה נראה שמדמה מלכותא דארעא למלכותא דשמיא".

¹⁰ וכ"כ הרא"ש בפסקיו, ברכות, פ"ז, ס"ס כב: "אלא שלא רצו להזכיר מלכות של עולם אצל של בשר ודם". ראה את משפט המלך, שמואל א, ח, יא-יז.

בלשון רב סעדיה גאון: "כי אם אין צבא אין מלך, ובאפס תלמידים אין הוד לחכמים".¹¹

קדם לו פרקי דר"א פרק ג: "אם אין צבא ואין מחנה למלך על מה הוא מולך?"¹²
לעומת מלך בשר ודם הנזקק לעם ולצבא כדי למלוך, מלכו של עולם אינו זקוק לכלום כי ממנו הכל¹³, וגם מלכותו הינה סגולה "עצמית" שאיננה תלויה בכלום.

על עצם הסתירה בין מאמר הקדמונים "אין מלך בלא עם" לבין הפיוט אדון עולם, כבר עמד אדמו"ר חב"ד השישי, הריי"ץ, הביאו האדמו"ר השביעי, הרמ"מ, בשנת תשמ"ג¹⁴.
ביישוב הסתירה הבדיל האדמו"ר מחב"ד בשפת החסידות, בין מלכותא דארעא למלכותא דרקיעא, בדומה לאמור לעיל:

ומבאר זה בהקדים מ"ש בשל"ה¹⁵ (ובכמה ספרים¹⁶) גודל השבח דאדון עולם, ועד שאדון עולם בגימטריא אין סוף¹⁷,

דענין אין סוף הוא דרגא הכי נעלית באלקות, ויתירה מזו שהוא למעלה מענין הדרגות, דאמיתית ענין אין סוף הוא¹⁸ בעצמותו ית'.

ועפ"ז מבאר ענין אדון עולם אשר מלך בטרם כל יצור נברא, דמכיון שאדון עולם הוא (בגימט') אין סוף, הרי מובן, דענין אדון עולם אשר מלך כו' הוא בחינת המלכות כמו שמושרשת כביכול בעצמותו ית' (אמיתית ענין א"ס),

ומכיון שעצמותו ית' הוא כל יכול, שייך שיהי' מלך גם בלא עם, בטרם כל יצור נברא.

בפרשת וישב, הפסוק "הַמֶּלֶךְ תְּמַלֵּךְ עָלֵינוּ אִם מְשׁוּל תְּמַשֵּׁל בָּנוּ" עוסק כמובן במלכות בשר ודם, לכן צדק הראב"ע וההולכים בעיקבותיו. שכן מלכות בשר ודם נזקקת לעם, לצבא ולהסכמה. "אם עם אין מלך" כלשון הרמב"ן, ו"שום תשים עליך מלך" כאמור במשנה תורה.

ד. יישוב דברי נבוכדנצר בספר דניאל

בסוף אגרת נבוכדנצר הוא כותב:

[וְלִעֲלֹאָה] בְּרַכַּת וְלַחֵי עֲלֵמָא שְׂפַחַת וְהִדְרַת,

דִּי שְׁלִטְנָה שְׁלִטָן עָלַם וּמְלֻכּוּתָהּ עִם דֵּר וְדֵר¹⁹

¹¹ איגרת רס"ג לקהלת מצרים, נדפס בספר במרכזים ובתפוצות בתקופת הגאונים מאת שרגא אברמסון, עמ' 40. הובא בהע' רח"ד שעוועל לכתבי רבנו בחיי (מוה"ק ירושלים תש"ל), כד הקמת, ראש השנה (ב) הע' 36.

¹² טיעון זה מופיע בפרקי דר"א כעצה שנותנת התורה לקב"ה לפני בריאת העולם. המשל שם בפרקי דר"א, גם מאניש (מלשון "אנוש") האנשה רבתי את הקב"ה, וגם משווה מלכותא דשמיא למלכותא דארעא, וצ"ע.

¹³ ע"פ ד"ה א, כטי, יד.

¹⁴ מאמר אדון עולם תשמ"ג, יצא לאור לקראת ראש השנה – תשמ"ז. הע' 15-18 מקורן שם.

¹⁵ בסידורו (שער השמים), ע"פ פרדס שער עצמות וכלים פ"ה.

¹⁶ אלי' רבא סמ"ו סקט"ו, ממטה משה סל"א בשם גאונים.

¹⁷ של"ה שם. הריעב"ץ בסידורו (בית יעקב).

¹⁸ המשך תרס"ו ע' קסז ואילך. ס"ע קעב. ובכ"מ.

¹⁹ דניאל ד, לא

כלומר, נבוכדנצר מגביל את מלוכת ה' לזמן קיום הדורות, בדומה למלכות בשר ודם, שלא כאמור בתהילה לדוד.

אבל אין זה קושי ממשי. כי מסתבר שהשגתו של נבוכדנצר את גדרי המלכות, הצטמצמה להיכרותו עם מלכותו שלו, כמלך בשר ודם. את היכרות זו השליך גם על הקב"ה, כדרכם הידועה של עובדי ע"ז בעולם הקדום.²⁰

ה. דברי רבנו בחיי עדיין צ"ע

דברי הרמב"ן שאם אין עם - אין מלך²¹, מיושבים כמין חומר. הרמב"ן עוסק במלכותא דארעא, בעוד שהמזמור תהילה לדוד והפיוט אדון עולם עוסקים במלכותא דרקייעא.

כך ניתן ליישב גם את דברי רבנו בחיי בפתיחתו לפרש בלק, בפרשו את הפסוק²² "ברב עם הדרת מלך ובאפס לאום מחתת רזון"²³:

שלמה המלך ע"ה באר בכתוב הזה כי רבוי העם הוא הדרת מלך וכבודו, לפי שיש בין אנשיו גבורים וחכמים שוין לו, או למעלה ממנו, אבל מעלתו והתנשאותו על שאר השרים והסגנים הוא ריבוי חיילותיו ורוחב מלכותו וממשלתו, וזאת היא הסבה שהוא מעולה ומהודר מכלם, וכאשר יחסר לו העם ויפרדו מעליו זהו מחתת האדון, ומלת רזון מלשון רוזנים.

ולפי מה שאמר הדרת מלך היה לו לומר מחתת מלך, אבל בא לומר כי העדר העם מחתה לו עד שהוסר ממנו שם המלכות, וחזר כאחד הרוזנים המושלים בעם, ועל כן יקראנו הכתוב בשם רזון לא בשם מלך, לפי שאין מלך בלא עם.

וא"כ למדך הכתוב הזה כי בטחון המלך תלוי בבשר ודם כיון שהדרתו ומעלתו ברבוי העם ומחתתו בחסרונם.

אך לא ניתן ליישב כך את דברי רבנו בחיי בשני המקומות האחרים. רבנו בחיי מביא בהם את העיקרון "אין מלך בלא עם", כאשר עניינם הוא מלכותא דרקייעא²⁴. וצע"ג.

²⁰ דברי חז"ל על שירה זו: 'יוצק זהב רותח לתוך פיו של אותו רשע' (סנהדרין צב,ב), מקבלים משמעות נוספת.

²¹ הרמב"ן בספר הויכוח (מלחמות ה') סוף פסקה יב (מהדורת מוה"ק, ירושלים תשכ"ג), בהוכיחו את אי רציפות המלכות בישראל בימי בית שני:

²² משלי יד.

²³ מצודת ציון: "רזון" - ענינו כמו שר, וכן (שופטים ה): "האזינו רוזנים"

²⁴ ראה הע' 12 לעיל.